

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ. ПОРІВНЯЛЬНА ПЕДАГОГІКА. ІСТОРІЯ ОСВІТИ

УДК 37.091.4Сухомлинський:[001.891-057.4(477)]

DOI: 10.37026/2520-6427-2021-106-2-3-11

Ольга СУХОМЛИНСЬКА,
доктор педагогічних наук, професор,
дійсний член НАПН України,
головний науковий співробітник
ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-2033-285X
e-mail: 2991946@gmail.com

ПРАЦІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ У ВИМІРІ СУХОМЛІНІСТИКИ

Анотація. Стаття присвячена розгляду доробку сучасних українських учених із сухомліністики як окремого напрямку педагогіки, коли йдеться про творче прочитання спадщини Василя Сухомлинського в контексті актуальних питань освіти і виховання, та історії педагогіки як феномену минулого, без звернень до сьогодення. Визначено й конкретизовано поняття «сухомліністика» у тій її частині, що стосується передовсім тлумачення праць Сухомлинського сучасними науковцями як підґрунтя або ж плідної основи, на якій можуть вибудовуватися продуктивні ідеї. На основі аналізу джерелознавчих та історіографічних праць установлено велику кількість публікацій сучасних авторів з означеної тематики (близько 2100 прізвищ). З усього масиву персоналій, дотичних до питань сухомліністики, обрано три постаті відомих учених-педагогів: Олександри Савченко, Івана Беха та Алли Богуш. Критеріями для відбору стали: розроблені кожним із них власні педагогічні концепції, теорії, які

вони вибудовують упродовж багатьох років; включення в них ідей Сухомлинського.

У статті проаналізовано науковий доробок відомого дидакта, фахівчині з теорії і методики початкової освіти Олександри Савченко, розробниці теорії і методики навчання дітей раннього віку і дошкільного навчання, авторки дошкільного напрямку в українській лінгводидактиці Алли Богуш та фахівця з проблем методології, теорії і технології виховання Івана Беха. Доведено, що у своїй сукупності за останні 25 років вони опублікували більше 60 наукових статей. Зроблено висновок, що ці автори зверталися до творчої спадщини Василя Сухомлинського, поглиблюючи і розширюючи проблематику зі сфери своїх наукових пошуків, та, виходячи за рамки свого дослідницького поля, охоплювали також і загальнопедагогічні питання. Їхній доробок у галузі сухомліністики розглянутий як складова частина сучасного стану педагогічної науки в Україні.

Ключові слова: педагогіка, освіта, виховання, дошкільня, сухомліністика, персоналія.

Olha SUKHOMLYNSKA,
PhD in Pedagogy, Professor,
Full Member of National Academy
of Education Sciences of Ukraine,
Leading Scientific Collaborator of
V. O. Sukhomlynskyi State Scientific and
Pedagogical Library of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-2033-285X
e-mail: 2991946@gmail.com

WORKS OF MODERN UKRAINIAN SCIENTISTS IN THE DIMENSION OF SUKHOMLYNISTICS

Abstract. The article is devoted to the work of modern Ukrainian scientists in Sukhomlynistics as a separate area

of pedagogy, when it comes to creative reading of the legacy of Vasyl Sukhomlynskyi in the context of current issues of

education and upbringing, and the history of pedagogy as a phenomenon of the past. The concept of Sukhomlinskistics is defined and concretized in that part of it which concerns first of all the interpretation of Sukhomlinsky's works by modern scientists as a basis or a fruitful ground on which productive ideas can be built. Based on the analysis of source studies and historiographical works, we have discovered a large number of publications by contemporary authors on this topic (about 2100 surnames). From the whole array of personalities related to the issues of Sukhomlinskistics, three figures of famous scientists-teachers were chosen: Alexandra Savchenko, Ivan Bekh and Alla Bogush. The criteria for selection were: each of them developed their own pedagogical concepts, theories that they develop over the years; inclusion of Sukhomlinsky's ideas in them.

Thus, the article analyzes the scientific achievements of the famous didactic, specialist in the theory and methods of primary education Alexandra Savchenko, developer of the theory and methods of teaching young children and preschool education, author of preschool focus in Ukrainian language didactics Alla Bogush, and specialist in methodology, theory and technology education, Ivan Bekh. It is proved that in total, they have published a total of more than 60 scientific articles over the past 25 years. It is concluded that these authors turned to the creative heritage of Vasyl Sukhomlinsky, deepening and expanding the issues in the field of their research, as well as, going beyond their research field, also covered general pedagogical issues. Their work in the field of Sukhomlinskistics is considered as an integral part of the current state of pedagogical science in Ukraine.

Key words: *pedagogy, education, upbringing, preschool, Sukhomlinskistics, personality.*

Постановка проблеми. Вивчення питань дослідження сучасними авторами праць В. Сухомлинського буде більш повним у разі звернення до матеріалів, що відображають наукову діяльність Всеукраїнської асоціації Василя Сухомлинського, яка представлена у вітчизняному дослідницькому полі у вигляді записок, наукових видань, журналів, часописів, тез, рідше – монографій. У них знайшли відображення, крім висвітлення теоретичних і практичних аспектів творчої спадщини педагога, і важливі актуальні питання освіти, педагогічної теорії та практики, що стояли і стоять нині на порядку денному. І хоча ці матеріали являють собою суттєву складову сучасного українського загальнопедагогічного й історико-педагогічного процесу, вони ще не виступали об'єктом аналізу, систематизації, класифікації. Наразі постає питання і про персоналізоване вивчення та аналіз зробленого, зокрема стосовно доробку відомих вчених О. Савченко, А. Богуш, І. Беха.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. До аналізу напрацювань українських дослідників із сухомлинистики зверталася Олена Сараєва в дисертаційному дослідженні «Педагогічна система В. О. Сухомлинського в науковому доробку вітчизняних вчених» (2007), в якому найбільш повно розглянуто означену тему. Вчена здійснила також хронологічний поділ досліджень, присвячених спадщині педагога, на три етапи: I-й (1948 – 1990 pp.) – радянський; II-й (1991 – 2000 pp.) –

пострадянський; III-й (2001 – 2005 pp.) – сучасний. Критерієм для поділу став «розвиток школи, освіти, науки в конкретний історичний етап розвитку нашої країни», тобто узагальнене формулювання, що не відображає особливості кожного етапу. В межах кожного з них публікації класифікувалися за типами видань: монографії, статті в періодичній пресі, дисертації, матеріали конференцій тощо, були виокремлені так звані «школи», що виділялися авторкою переважно за місцем продукування дисертаційних досліджень. Але в цілому предметом аналізу дослідниці виступили не праці відомих науковців (О. Савченко, А. Богуш, І. Беха), а численні дисертаційні дослідження (Сараєва, 2007).

Питанням сухомлинистики також присвячено статті: Любові Пархети «Історіографія вивчення спадщини В. О. Сухомлинського» (2009), де авторка переважно приділила увагу кваліфікаційним роботам, а також дослідникам, що розглядали мовні аспекти доробку педагога (Л. Мамчур, М. Стельмахович, Г. Ткаченко) (Пархета, 2009), та Оксани Філоненко «Етапи вивчення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського» (2018), в якій авторка в цілому відштовхується від напрацювань О. Сараєвої стосовно етапності вивчення спадщини педагога і, відповідно, називає організації й установи, що займаються спадщиною педагога, однак не аналізує доробок сучасних науковців «з іменем», хоча типологічний, темпоральний і персоналізований вимір міг би внести суттєві корективи в її текст (Філоненко, 2018).

Що стосується численних дисертаційних досліджень, присвячених різним аспектам спадщини педагога, то в їх історіографічній частині прізвища відомих учених лише називаються, але в жодному разі не аналізуються.

Вихід у 2012 році п'ятисотсторінкової монографії «В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів», що зібрала під однією палітуркою 55 статей 40 науковців і педагогів-практиків, ще не потрапив у поле зору українських істориків педагогіки (Сухомлинська, Савченко, 2012).

Звернення ж до біобібліографічного покажчика «Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження» (2018), де найбільш повно відображено весь наявний масив публікацій з сухомлинистики, також свідчить про відсутність праць, присвячених аналізу доробку відомих вчених з означених питань (Сухомлинська, Березівська, Страйгородська, 2018).

Тож до сьогодні питання долучення відомих українських науковців до творчого доробку Василя Сухомлинського як спеціального дослідження не ставилося, що і спонукало нас до написання цієї статті.

Метою статті є дослідження взаємозв'язку ідей Василя Сухомлинського із сучасною педагогічною теорією і практикою, її персоналізованим виміром, пов'язаним з іменами відомих українських педагогів О. Савченко, А. Богуш, І. Беха, що надає додаткову можливість розширити наші уявлення про сучасні загальнопедагогічні процеси й участі в них ідей недавнього минулого.

Виклад основного матеріалу дослідження. Цьогоріч виповнюється 30 років із часу заснування

Всеукраїнської асоціації Василя Сухомлинського, метою і завданням якої є вивчення, творчий розвиток, поширення і практичне освоєння спадщини видатного педагога серед освітян і громадськості. За роки своєї діяльності Асоціація провела 27 всеукраїнських педагогічних читань, зокрема і 10 міжнародних, які розглядали актуальні питання освіти і педагогічної науки, що стояли на порядку денному, крізь призму творчої спадщини педагога впродовж усіх 30 років. Відзначимо, що дослідження ідей і доробку Василя Олександровича різної глибини й наповнюваності відбувалося і відбувається й поза науковою діяльністю Асоціації. Вони представлені у формі дисертаційних досліджень (загальна кількість – 72 дисертації), статей у періодиці, монографічних праць, художніх творів тощо. І цей процес розпочався не 30 років тому, а значно раніше, ще за життя педагога. Спочатку це були компліментарні рецензії на його монографії, а також есе або ж інформаційні подачі про враження від відвідування керованої ним Павлівської школи. Перші такі статті почали з'являтися з 1955 року в газетах та журналах, і їхня загальна кількість досягає 50 найменувань (Сухомлинська, Березівська, Страйгородська, 2018).

Але не все було так райдужно: 1967–1968 роках відбулася велика полеміка всесоюзного масштабу щодо сутності та спрямування педагогічних ідей Василя Олександровича, його поглядів на освітній і виховний процеси, під час якої він отримав велику дозу критики від своїх опонентів, представників офіційної науки (Сухомлинська, 2008). Після 1970 року до розгляду педагогічної спадщини Сухомлинського долучається широке коло вітчизняних та зарубіжних науковців і педагогів-практиків, які досліджували різноманітні аспекти його спадщини, серед них: керівництво школою, педагогічним колективом, широке коло питань освіти, навчання і виховання дітей різного віку – від дошкільників до юнацтва, проблеми батьківської педагогіки, психологічне забезпечення педагогічного процесу загальноосвітньої школи і багато інших питань.

Згідно з біобібліографічним покажчиком «Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження» (2018), кількість праць, присвячених різним аспектам його творчої спадщини, складає 2306 позицій (із 1955 по 2017 роки), і це не враховуючи матеріалів двадцяти семи всеукраїнських педагогічних читань, які проводить Асоціація, та описів дисертаційних досліджень, які не ввійшли до неї. І якщо публікації радянського періоду, присвячені спадщині В. Сухомлинського, налічують 542 позиції, то в наступні пострадянські десятиліття – відповідно 1198 – про дослідження спадщини педагога та 566 – про творче використання його ідей у сучасній школі (Сухомлинська, Березівська, Страйгородська, 2018).

Отже, можна говорити про певний новий напрям в історії української педагогічної науки – сухомлиністики. І це не поодинокі випадок у гуманітаристиці, коли іменем носія ідей називають певний науковий напрям, наприклад, франкознавство, макаренкознавство (макаренкіана), корчакознавство тощо. Уперше це поняття зустрічаємо в статті О. Савченко «Розвиток сухомлиністики за 10 років (1993–2003)» (2003), де авторка зазначила: «Зростання кількості публікацій,

пов'язаних із життям і діяльністю В. О. Сухомлинського, їх багатоплановість, а також видання творів різними мовами зумовлюють потребу систематичного аналізу та впорядкування. Тому природно, що із середини 90-х років історики педагогіки щодо цього напрямку досліджень запропонували вживати узагальнювальний термін – сухомлиністика» (Савченко, 2003). Більш ранніх посилянь на вживання цього поняття ми не знайшли, тому вважаємо, що вказівка авторки на той факт, що «дисертанти, викладачі закладів вищої освіти, бібліотекарі його широко використовують» без відповідних посилянь, свідчить про його застосування в усному мовленні. Тому доречно зазначити, що під *сухомлиністикою* розуміємо напрям історико-педагогічної науки, в якому сконцентровано вивчення життєвого шляху, літературної та педагогічної спадщини Василя Сухомлинського, їх інтерпретація різними дослідниками та аналіз розвитку його ідей і впливу на сучасну освіту.

Увесь цей масив досліджень із сухомлиністики ще досі не відрефлексований, не здійснено його структурний і системно-типологічний аналіз. А оскільки предметний і цілісний його аналіз ще не здійснено, можемо зупинитися на творцях цього напрямку. Не беремо до уваги поки що іноземних дослідників, а зосередимося виключно на українських. Їх можна поділити на декілька категорій. Перша група дослідників – ті, хто обрав певні аспекти спадщини педагога темою своєї кваліфікаційної роботи, як правило, кандидатської дисертації, і працював над обраною тематикою декілька років. Як показує аналіз, не всі вони після завершення роботи продовжують працювати в цьому напрямі, але повністю не відходять від сухомлиністики.

Інша група дослідників – це ті, які, розробляючи свою історико-педагогічну тематику, включають сухомлиністику як складову їхніх наукових зацікавлень. Як правило, це більш стабільна група науковців, для яких сухомлиністика є хоча й не головним предметом дослідження, але входить у постійне коло наукових інтересів.

Наступна група дослідників – провідні фахівці у своїй галузі педагогічної науки. Вони віднайшли своє дослідницьке поле, свою тему, свій почерк, здобули ім'я в науці, мають свою школу і долучилися до сухомлиністики, уже перебуваючи в статусі «метрів».

Історіографічний аналіз публікацій провідних українських дослідників, які працюють у різних напрямках педагогічної науки, показав, що найбільшу участь у розробці питань сухомлиністики беруть Олександра Савченко, Алла Богуш, Іван Бех. Звернення до постаті Сухомлинського є невід'ємною складовою їхньої творчості. Внесок І. Беха і А. Богуш в означену проблему ще не розкритий, а до аналізу напрацьовань О. Савченко зверталася дослідниця Л. Березівська у статті «Внесок О. Я. Савченко в розвиток історико-педагогічної науки» (Березівська, 2012).

Розпочнемо аналіз із *Олександри Яківни Савченко*, відомого українського дидакта, фахівчині з початкової освіти, авторки «дидактичної системи розвитку пізнавальної активності та самостійності молодших школярів. Вона створила підручники з читання і літературного читання для учнів початкових класів, методичні посібники для вчителів початкових класів,

системи дидактичних посібників із розвитку навчальної діяльності молодших школярів» (Національна академія педагогічних наук України: біографічний довідник, 2017, с. 111).

Олександра Яківна брала активну участь у роботі Всеукраїнської асоціації Василя Сухомлинського, яку очолювала впродовж 30 років її діяльності, поєднуючи організаційну роботу з творчою. Вона розпочала писати і публікувати статті з сухомлиністики із 1993 року, з часу проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Європейська педагогіка і Василь Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст». Із цього року і до 2020 ми нарахували 23 наукові статті, що належать авторству Олександри Яківни, які було розміщено в різних часописах, але переважно в матеріалах, присвячених діяльності Асоціації.

Загалом усі ці праці об'єднує одна тема – сухомлиністика, а оскільки цей напрям, як ми підкреслювали, дуже широкий, проаналізуємо тематику і зміст цих статей. Ми їх поділяємо на декілька груп.

Передовсім виокремимо цикл статей О. Савченко, пов'язаний із розкриттям усієї загальнопедагогічної спадщини павлівського учителя, і серед них такі: «Цілі освіти у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (1996), «Навчально-виховне середовище сучасної школи і діалог з В. О. Сухомлинським» (2004), «Психодидактичні аспекти реалізації здоров'язбережувальної функції шкільної освіти: діалог з В. О. Сухомлинським» (2008), «Школа культури – діалог з В. О. Сухомлинським» (2013), «Толерантність як цінність шкільної освіти» (2014). У цих та інших своїх працях авторка веде розмову з Василем Олександровичем про функції, мету і завдання шкільної освіти та перелічує їх (це розвивальна, особистісно орієнтована, трудова, діяльнісна, а також широка культуротворча функція), тобто висвітлює підходи педагога до освітньо-культуротворчого процесу як до єдності освіти, виховання і розвитку дитини.

Особливу увагу дослідниці викликали питання організації і функціонування освітньо-виховного середовища, позиція В. Сухомлинського щодо цієї проблеми як єдності із соціальними, культурними, географічними, інформаційними умовами життєдіяльності дитини та її актуалізації в наш час. У 2004 році О. Савченко зазначала, що «для сучасного шкільництва характерним є бурхливе оновлення умов навчання і виховання. Цей процес, на наш погляд, відбувається переважно спонтанно, без концептуального бачення різних підходів до моделювання оптимального середовища для різних типів шкіл. Ми вважаємо, що саме звертання до досвіду Сухомлинського дозволить нам розглянути, як за його керівництва в Павлівській школі було створене діяльне, різнопланове і водночас цілісне за своїм педагогічним впливом навчально-виховне середовище. Правильніше говорити у цьому випадку про освітній простір: шкільне містечко, природне і соціальне довкілля» (Савченко, 2012, с.129). Називаючи його складові – навчальне, природне, соціальне, ігрове, господарське, технологічне, інформаційне, – вона виокремлює мету організації довкілля – всебічний розвиток дитини через різні види діяльності – навчальної, дозвільної, творчої, а місія учителя полягає

в педагогічній інструменталізації цього процесу. Олександра Яківна була переконана, що «вивчення педагогічної системи В. О. Сухомлинського в контексті проблеми проектування, створення і педагогічного використання освітнього простору відкриває науковцям і практикам нові резерви в модернізації сучасної шкільної освіти» (Савченко, 2012, с. 135).

До наступної групи публікацій належать статті, в яких О. Савченко аналізує загальнодидактичні погляди В. Сухомлинського. Яскравим прикладом такого звернення є перша стаття з цього циклу – «Грані дидактичної системи В. О. Сухомлинського» (1993), де авторка стверджує, що впродовж усього педагогічного шляху «виняткову увагу він приділяв проблемі всебічного розвитку особистості у різних видах діяльності, постійному і планомірному формуванню пізнавальних здібностей дітей» (Савченко, 2012, с. 111). Вона оцінює дидактичні ідеї педагога з точки зору їх успішної реалізації в українській школі та виділяє ті, які необхідно впроваджувати в початковій освіті в подальшому. До останніх учена зараховує такі: «1) постановка перспективних цілей розвитку дітей у процесі навчання з урахуванням індивідуальних особливостей; 2) необхідність інтелектуалізації трудової діяльності; 3) взаємозв'язок чуттєвого і логічного елементів пізнання; 4) проведення уроків мислення в природі; 5) педагогічна система розвитку літературної творчості дітей різного віку; 6) стимулювання інтелектуальних почуттів та пізнавальних інтересів учнів» (Савченко, 2012, с.112–113). Відзначимо, що це було написано у 1993 році, і частина невітлених у ті роки ідей нині вже є складовою частиною діяльності «Нової української школи».

Олександра Яківна окреслює головні складові дидактично-методичної системи Сухомлинського: органічний зв'язок навчання і розвитку дитини як культурологічна функція освіти, позитивна мотивація, вміння вчитися, залучення національної культури, мистецтва, стимулювання самопізнання.

До цієї «дидактичної» сухомлиністики відносимо і статтю О. Савченко «Джерела мотивації навчальної діяльності учнів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (2000), де вона наголошує на таких чинниках, виокремлених педагогом: знати дитину, навчати вмінням вчитися, що складаються з 12 комплексних умінь; особистісна зорієнтованість навчання, етика навчального спілкування тощо (Савченко, 2000).

Дидактичним проблемам присвячена і стаття Олександри Яківни «Розвиток особистості школяра – стрижнева проблема творчості В. О. Сухомлинського» (2011), в якій вона зауважує, що педагог працював згідно з розробленою ним системою розвитку особистості, яка складалася з таких компонентів: цілі та цінності навчально-виховного процесу, система впливу, яка включає 9 складових, від вивчення дитини до створення розвивального середовища, розуміння світу дитинства, увага і любов до кожного учня, мотивація розвитку і саморозвитку, розвиток мислення, мовленнєвих умінь, відповідний процес оцінювання діяльності учня, зважаючи на індивідуальні особливості його розвитку (Савченко, 2011).

Наступний етап вивчення Олександром Яківною творчої спадщини В. Сухомлинського полягав у

популяризації та включенні його художніх мініатюр до підручників для читання для учнів 1–4-х класів. Учена розглянула цю грань творчості педагога як розвивальну, навчальну і виховну, а також як «міжпредметну систему завдань і художніх засобів для вироблення в учнів умінь аналізувати, порівнювати, виділяти головне, узагальнювати, встановлювати причину і наслідок... Своїми дидактичними казками, зверненнями і до дорослих, і до малих В. О. Сухомлинський розкрив розмаїття та своєрідність уявлень дитини про навколишній світ» (Савченко, 2012, с. 115).

Особливо цінувала дослідниця великий виховний потенціал художнього доробку педагога. У статті «Художні твори Василя Сухомлинського для дітей як джерело виховання цінностей» (2011) вона стверджує, що він створив «авторську педагогічну систему виховання і розвитку молодших школярів засобами художнього слова, яке уважав найкращим виразником складних морально-етичних ідей. Ця система була інноваційним явищем того часу, вона стимулювала інноваційний рух вчителів початкових класів упродовж наступних десятиліть» (Савченко, 2011, с. 441–442).

Звернення О. Савченко до художніх мініатюр В. Сухомлинського з метою їх включення до підручників для читання відбулося ще у 1983 році, коли оповідання «Все в лісі співає...» було включене укладачами до Читанки для першого класу (Сухомлинська, Березівська, Страйгородська, 2018, с. 134). У подальшому, «працюючи в цьому напрямі впродовж тривалого часу, ми прагнули побудувати систему впровадження літературної спадщини педагога у зміст і методику предметного читання у 2–4-х класах шкіл з українською мовою навчання. Вона передбачала передусім обґрунтування переліку творів, які необхідно відібрати для засвоєння учнями сутності базових цінностей життя. Всього було відібрано і включено в зміст підручників 28 текстів...» (Савченко, 2011, с. 443).

У посібнику для вчителя «Методика читання у початкових класах» (2007) Олександра Яківна виділила в окремий параграф тему «Уроки-роздуми за творами Василя Сухомлинського», де аналіз змісту і спрямованості художніх мініатюр пов'язала з реалізацією змістових ліній програми навчання та структурою змісту читання, і на цій основі – з методичними прийомими проведення занять за включеними у читанки оповіданнями та казками у їх тематичній різноманітності (Савченко, 2007). Вона, зокрема, зазначила: «Уся творчість В. Сухомлинського як дитячого письменника є своєрідною програмою виховання і розвитку дитини. Кожна казка, кожне оповідання, що включені до підручників, є основою для морально-етичних роздумів, висловлювання учнями власних оцінних суджень, імпульсом до самоаналізу. Благодатним матеріалом для читання й аналізу є твори «Як Наталя у Лисиці хитринку купила», «Сьома дочка», «Покинуте кошеня», «По волосинці», «Горбатенька дівчинка», «Красиві слова і красиві діла», «Кінь утік», «Гвинтик», «Як Павлик списав у Зіни задачу», «Який слід повинна залишити людина на Землі» (Савченко, 2007, с. 244).

І навіть із частковою зміною програм для початкового навчання, зі створенням нового покоління підручників для початкової освіти О. Савченко незмінно

включала художні мініатюри Сухомлинського до підручників, відбираючи щоразу все нові із його багатой скарбниці. Ці ідеї і положення, розвинуті педагогом у своїй творчості, сприйняті Олександром Яківною, були суголосні її теоретико-методологічним позиціям, стали підвалиною для її власних пошуків і знахідок, були розвинуті, збагачені й ускладнені в її загальнопедагогічних, загальнодидактичних та методичних працях.

Бібліографічний пошук та історіографічний аналіз матеріалів, присвячених педагогічній спадщині Василя Сухомлинського, засвідчив активну участь у цьому процесі *Алли Михайлівни Богуш* – фахівчині з методики навчання дітей раннього і дошкільного віку в закладах дошкільної освіти, спеціаліста з дошкільного напрямку української лінгводидактики (Національна академія педагогічних наук України: біографічний довідник, 2017, с. 114).

Глибоко досліджуючи ці та інші процеси, Алла Михайлівна до сфери своїх наукових інтересів долучила і вивчення та популяризацію творчої спадщини видатного педагога. Перша її стаття – «В. О. Сухомлинський про розвиток мови у дітей» була опублікована у 1976 році (Богуш, 1976), а в наступні роки вона все більше уваги приділяла його творчості. Загальна кількість її розвідок, присвячених спадщині Сухомлинського, – більше 20. Це переважно статті, оприлюднені в різні роки в педагогічній періодиці, що друкувала матеріали всеукраїнських педагогічних читань у межах діяльності Всеукраїнської асоціації Василя Сухомлинського, активною учасницею яких вона є впродовж усіх 30 років. Пізніше, у 2008 році, авторка відібрала й класифікувала свої статті з сухомлиністики у монографії «Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі» (2008), яку перевидала і доповнила у 2018 р., у рік сторічного ювілею педагога, зібравши під однією палітуркою всі важливі, з її точки зору, праці й розмістивши їх за чотирма тематичними розділами (Богуш, 2018). Ми проаналізуємо зміст саме цієї монографії, оскільки авторка сама здійснила класифікаційну роботу. В дужках до назв статей позначимо роки їх перших публікацій. Так, перший розділ, що носить назву «В. О. Сухомлинський – громадянин, педагог, учений», складається з 6 статей, написаних і частково виголошених у різні роки під час педагогічних читань. Тематично вони розкривають розуміння педагогом почуття громадянськості (2007) і патріотизму (2016), аналізують поняття «добра» в концепції Сухомлинського і напрямів відповідного виховання (2016), питання формування таких якостей особистості, як свобода і відповідальність (2005), висвітлюють культурологічні аспекти організації педагогічного процесу в Павлиші (2006) та питання батьківської педагогіки (2002).

Ці ключові теми, на думку Алли Михайлівни, найбільш повно відображають світоглядні, концептуальні погляди В. Сухомлинського. Розкриття й аналіз цього напрямку доробку педагога дозволили авторці «відповідно до педагогічних сентенцій азбуки громадянськості В. Сухомлинського та основних положень Концепції громадянського виховання в Україні «розробити» тематичну програму для дітей дошкільного віку «Моє довкілля», яка передбачає формування підрунтя

майбутніх свідомих громадян України» (Богуш, 2018, с. 36). Тут спостерігаємо, як науковиця поєднала історико-педагогічний матеріал із сучасними положеннями і вимогами щодо сутності та організації громадянського виховання дітей дошкільного віку.

У наступному розділі авторка помістила таку ж кількість статей під загальною назвою «Дитинознавство В. Сухомлинського і його сучасні виміри». Так, у статті «Феномен «дитинство» в сучасному освітньому просторі» (2014) вона насамперед розкриває розуміння науковцями різних країн, переважно психологів і педагогів, фахівців із раннього дитинства (А. Богуш, О. Кононко, Л. Обухова, В. Кудрявцев та ін.) цієї соціально-педагогічної категорії. Алла Михайлівна особливо наголошує на тому, що саме у ХХ столітті виникло дошкільне дитинство як результат цивілізаційного розвитку, коли дитині надається можливість вільно розвиватися і кризь цю ідею й ідеологію розглядає організацію і функціонування в сучасних закладах дошкільної освіти. У цій статті вона дуже коротко, буквально на одній сторінці, посилається на погляди В. Сухомлинського на дитинство, що дає змогу читачеві порівняти сучасні підходи і позицію педагога, які більш докладно розкриті в поміщених у цьому розділі статтях, зокрема: «Дефініції «дитинство», «духовність» і «довкілля» у педагогічній спадщині В. Сухомлинського» (2000) та «Вектор духовності в ієрархії потреб у спадщині В. Сухомлинського і сучасних педагогічних вимірах» (2009). Особливу увагу авторка приділяє розумінню і тлумаченню педагогом феномена духовності, який був уведений ним у педагогічну науку, перелічує ті складові, які педагог відносить до категорії духовності – цього інтегрованого, багатогранного і водночас єдиного процесу, і зокрема з мисленням, почуттями, волею, здібностями, творчістю, фізичною діяльністю («радість мудрої праці»), емоційно-почуттєвою сферою, розвитком потребнісної сфери (Богуш, 2018, с. 123–124).

Алла Михайлівна вводить до педагогічного лексикону сухомлиністики поняття «комфортності дитинства» («Дитинство: сходинки його комфортності») (2001), не вживаного В. Сухомлинським, маючи на увазі його роздуми про обов'язок дорослого ніжно й обережно турбуватися про дитину, забезпечити фізіологічні, фізичні, психологічні, інтелектуальні умови для її повноцінної життєдіяльності (Богуш, 2018, с. 135–146). Хоча тут можна посперечатися з авторкою щодо правомірності вживання поняття комфортності стосовно розвитку дитини у зв'язку з В. Сухомлинським, який був проти створення «теплих» умов дитинства («в роки дитинства не може бути легкого й безтурботного виховання»), а, навпаки, наполягав, щоб дитина переживала разом із дорослими горе і біди, незручності й дискомфорт, лише тоді у неї з'явиться співчуття і співпереживання. Він писав: «Шлях до серця дитини пролягає не через чисту, рівну стежинку, на якій турботлива рука педагога тільки те й робить, що викорінює бур'яни-вади, а через густо засіяне поле, на якому розвиваються паростки моральної гідності» (Сухомлинський, 1960).

Звичайно, все залежить від віку дитини, і авторка справедливо говорить про комфортність раннього дитинства, багато уваги приділяє організації комфортного

середовища немовляти, яке дійсно потребує максимум уваги і піклування від батьків (Богуш, 2018, с. 135–146).

Таким чином, представлені вище статті, присвячені морально-етичним питанням педагогіки, концентрують увагу на дошкільному дитинстві з долученням до цього розгляду ідей і положень, висунутих Василем Олександровичем. Характерною їх особливістю є практична, методична спрямованість: заглиблення в теорію приводить авторку до конкретизації шляхів і методів виховання дітей дошкільного віку в закладах дошкільної освіти, спираючись при цьому на ідеї В. Сухомлинського.

Ще один цикл статей Алли Михайлівни з сухомлиністики – це статті, в яких вона послідовно аналізує доробок педагога, присвячений рідномовній тематиці. Вона надає виключного значення рідній мові, рідному слову в розвитку і формуванні дитини. Педагогиня підкреслює: «Ми всі з вами живемо у світі слів, їх звучання, барв, значення, ми є свідками народження нових слів, щоразу відкриваємо для себе магію вимовленого і невимовленого слова. Саме через рідну мову, що пов'язує невидимими нитками сучасні та минулі покоління в єдину мовно-національну спільноту України, ми всі відчуваємо себе вдома, ... у тому неповторному природно-мовному світі ... на землі, де народивсь і возвеличив особистість педагога Василь Сухомлинський» (Богуш, 2018, с. 202).

Дослідниця спирається у своїх міркуваннях на творчий доробок В. Сухомлинського – книгу «Серце віддаю дітям» (1968), статті «Слово про слово» (1964), «Слово рідної мови» (1968) і розглядає всю гамму питань, що входять до цієї теми і є для авторки найбільш близькими, як-от: катехізис рідного слова в лінгводидактичній спадщині педагога (1999), де визначає головний принцип формування рідномовної особистості: «принцип нерозривної єдності і взаємозв'язку Держави, Батьківщини і рідної мови»; розкриває значення рідного слова у вихованні любові до Батьківщини (2016); природи як чинника мовленнєвого розвитку дітей («Школа під голубим небом», «Уроки мислення на природі») (2001); виховання мовної особистості педагога (2003) та мовленнєвотворчі прояви в ігрових казкових ситуаціях (2008) (Богуш, 2018, с. 175–225).

Останній розділ монографії А. Богуш присвятила розгляду теоретичних і практичних аспектів застосування ідей В. Сухомлинського в дошкільній освіті, в підготовці дітей до школи. Так, у статті «Витоки передшкільної освіти у педагогічному вимірі В. Сухомлинського: реалії і перспективи» (2013), аналізуючи книгу «Серце віддаю дітям», зокрема розділ «Школа під голубим небом», вона виділяє такі принципи передшкільної педагогіки, розвинуті у цьому творі: принцип природовідповідності й природодоцільності, принцип емоційної радісної насиченості й естетичної спрямованості, принцип занурення у казковий світ народної творчості, принцип орієнтації навчання на ситуацію успіху (Богуш, 2018, с. 313–320). Авторка підкреслює, що одним із завдань підготовки до школи є втілення означених принципів у діяльність сучасних закладів дошкільної освіти.

Отже, звернення Алли Михайлівни до спадщини В. Сухомлинського обіймає виховання, лінгводидактику,

теорію і методику дошкілля, які актуалізують спадщину педагога, вплітають його ідеї в живу тканину розвитку як дошкільної педагогіки в цілому, так і дидактико-методичних її аспектів. І в цьому ми вбачаємо внесок А. М. Богущ у сучасну сухомлиністику.

До переліку відомих українських педагогів, які звертаються до праць Василя Олександровича, належить і *Іван Дмитрович Бех* – «фахівець із проблем методології, теорії і технології виховання особистістю суспільно значущих моральних цінностей, керівник відповідної наукової школи» (Національна академія педагогічних наук України: біографічний довідник, 2017, с. 13).

За нашими підрахунками, він є автором 20 таких публікацій, і серед них розділ у монографії «Особистість на шляху до духовних цінностей» (2018), де 3 статті з 4 (остання присвячена І. Зязюну) присвячені павлиському педагогові. У невеликій передмові до цього розділу І. Бех стверджує, що В. Сухомлинський – педагог-універсал, який відкрив незвідані шляхи до душі дитини і запропонував засоби формування такої особистості.

У підрозділі «Громадянськість особистості у смислово-ціннісній інтерпретації В. Сухомлинського» він підкреслює, що «долучення до творчості учителя з Павлиша, якщо це не поверхове осягнення, а таке, що відбувається на рівні глибинних внутрішніх смислів, виявляється не буденним явищем, а непересічною подією. Вона викликає різні за переживаннями емоції, захоплення, схвалення, бажання диспуту чи прагнення професійного вдосконалення». Продовжуючи цю думку, автор стверджує, що в полі інтересів В. Сухомлинського знаходилася людина в різних проявах, тобто «інтерес великого педагога сягав далеко за освітні межі, незважаючи на те, що вони були домінуючими» (Бех, 2018, с. 266).

Іван Дмитрович упродовж тривалого часу аналізує сукупність усієї виховної проблематики В. Сухомлинського, яку розуміє дуже широко. За нашими даними, науковець уперше оприлюднив свої думки щодо ідей В. Сухомлинського у 2001 році у статті «В. О. Сухомлинський і проблеми виховання в дитини цінності іншої людини» та продовжував кожного року публікувати принаймні одну статтю, присвячену педагогові. Крім того, брав активну участь у всеукраїнських і міжнародних педагогічних читаннях, що були присвячені різній тематиці, але при цьому залишався в межах своїх наукових інтересів – виховання в найширшому розумінні цієї категорії. Останніми роками І. Бех основну увагу приділяє теоретичному обґрунтуванню мети, завдань і принципам духовно-морального виховання особистості і в цьому зв'язку міркування, рефлексії В. Сухомлинського викликають у вченого особливий інтерес. Глибоко і всебічно проникаючи в праці педагога, Іван Дмитрович назвав його «основоположником науки про вищі духовні переживання і цінності» (Бех, 2014).

Які ж аспекти цього всеохоплюючого питання він віднайшов у працях педагога? Перелічимо тут за роками опублікування: це і естетика духовності Василя Сухомлинського (2008), і психологія духовності В. О. Сухомлинського: спроба методологічної рефлексії (2013), і філософія для дітей Василя Сухомлинського і моральні настанови (2017), і одухотворення як

цінність: від В. О. Сухомлинського до сучасності (2012), і духовно-глибинна методика евристики у творчості В. Сухомлинського, і психологія духовності В. О. Сухомлинського: спроба методологічної рефлексії (2013).

Звернувшись до останньої теми, науковець зазначив, що «проблематика духовної реальності В. Сухомлинського становить незаперечний теоретико-прикладний інтерес, оскільки розширює наші уявлення про особистість та її внутрішнє життя, а опертя на рефлексивну позицію щодо творчого доробку видатного педагога є підставою говорити про зовсім іншу смислову площину, в якій мають вирішуватися найгостріші питання духовності людини» (Бех, 2012, с. 150).

Усі інші статті вченого, присвячені Сухомлинському, більшою чи меншою мірою стосуються цієї стрижневої теми – теми духовності: це і питання про роль емоцій у виховній системі павлиського педагога (2005), і розуміння Сухомлинським громадянськості як духовного надбання (2007), і питання культурно-освітнього середовища (2008) та життєтворчості особистості (2013). Така глибина проникнення Іваном Дмитровичем у виховну проблематику попередника з питань духовно-морального виховання привела його до визначення розробленої В. Сухомлинським теорії виховання як екзистенційної. Він зазначає, що «неоціненний педагогічний досвід павлиського педагога дав можливість відкрити велику істину про значення індивідуального буття дитини, його неповторності та впливу на хід її особистісного становлення. Людське існування (екзистенція) як тонка психологічна тканина має бути розгорнутою книгою для справжнього вихователя – ця ідея пронизує творчість великого педагога. ... Виховання позитивних (а це означає – добродійних) почуттів становить основу екзистенційної виховної теорії В. Сухомлинського» (Сухомлинська, Березівська, Страйгородська, 2018, с. 156–157).

Тут простежується застосування рефлексивно-експліцитного методу, розробленого вченим, до пояснення рефлексій Сухомлинського на теми духовності людини.

Висновки. Отже, ми дослідили публікаційну активність із вивчення спадщини В. Сухомлинського трьома представниками відомих українських науковців – О. Я. Савченко, А. М. Богущ, І. Д. Бега, і прийшли до таких висновків: усі особистості не є істориками педагогіки, кожен набув ім'я у своєму напрямі науки, впродовж багатьох років праці розробив власні концептуальні підходи, створив свою наукову школу, заклав фундамент, на якому вибудовувалася і нині вибудовується українська педагогічна наука. Фундаментальні загальні положення, на які спираються науковці, – гуманізм, самоцінність дитинства, дитиноцентризм, демократизм, природовідповідність, національна спрямованість, висока оцінка учителя та інші, як правило, апелюють до відповідних висловів В. Сухомлинського.

Якщо слідувати темпоральному виміру, хронологічному критерію, то їхнє звернення до праць педагога не було одномоментним, разовим – упродовж багатьох років вони зверталися до творів педагога, актуалізуючи їх, уводячи в проблемне поле педагогічної науки та освітньої практики. Загалом за ці роки вони підготували й оприлюднили більше 60 таких розвідок.

Аналіз сукупності праць науковців, присвячених творчому доробку В. Сухомлинського, продемонстрував такі тенденції у зверненні до текстів педагога: найперша – це ступінь актуальності питань, що розглядаються, їх затребуваність, співвідносність із процесами, що відбуваються в освіті; наступна – досконале знання спадщини педагога, з одного боку, а з іншого – зауреність у сьогоднішні процеси, що відбуваються в освітньому просторі, та вміння поєднати у власних текстах ключові питання, які потребують вирішення з ідеями педагога; третя складова, пов'язана з попередніми, – це підпорядкованість публікацій тематиці проведення всеукраїнських педагогічних читань, залишаючись при цьому в руслі власних наукових пріоритетів – розвиток ідей щодо особистісно орієнтованої, дитиноцентричної, гуманістичної, природовідповідної, культуровідповідної, методично досконалої дошкільної та початкової освіти, формування духовної та високоморальної особистості.

Своїми працями означені нами дослідники закладають міцну основу такого сучасного напрямку, як сухомліністика, який розвивається в Україні та за її межами.

Перспективи подальших досліджень. У цій статті ми зосередили увагу на науковій діяльності відомих українських дослідників, зокрема торкнулися питання вивчення сухомліністики. Якщо ж і далі рухатися в цьому напрямі, то подальшого вивчення потребує наукова діяльність тих учених, які науково зростали в сухомліністиці – від аспірантів до докторів наук. Цей надзвичайно цікавий і достатньо репрезентативний аналіз ще чекає своїх дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Сараєва, О. В. (2007). Педагогічна система В. О. Сухомлинського в науковому доробку вітчизняних учених: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ. 21 с.
- Пархета, Л. П. (2009). Історіографія вивчення спадщини В. О. Сухомлинського. *Витоки педагогічної майстерності. Серія «Педагогічні науки»*. Вип. 6. С. 31–37.
- Філоненко, О. В. (2018). Етапи вивчення педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. *Наукові записки. Серія «Педагогічні науки»*. Вип. 171. С. 233–237.
- В. О. Сухомлинський в роздумах сучасних українських педагогів: монографія. (2012) / упоряд. О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». С. 150–167.
- Василь Олександрович Сухомлинський: до 100-річчя від дня народження: біобібліографічний покажчик. (2018). / упоряд. О. В. Сухомлинська, Л. Д. Березівська, Л. І. Страйгородська та ін. Вінниця: Твори. 395 с.
- Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы. (2008) / упорядкування, передмова, післямова О. В. Сухомлинської. Харків: Акта. 430 с.
- Савченко, О. (2003). Розвиток сухомліністики за десять років (1993 – 2003 рр.). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія «Педагогічні науки»*. Вип. 52. Ч. II. С. 18.
- Березівська, Л. (2012). Внесок О. Я. Савченка в розвиток історико-педагогічної науки України.

Науковий простір академіка Олександри Савченко. С. 253–257.

Національна академія педагогічних наук України: біографічний довідник. (2017). Київ: Видавничий дім «Сам». 272 с.

Савченко, О. Я. (2012). Навчально-виховне середовище сучасної школи: діалог з В. О. Сухомлинським. *В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів*. Луганськ. С. 127–136.

Савченко, О. Я. (2012). Грані дидактичної системи В. О. Сухомлинського. *В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів*. Луганськ. С. 111–116.

Савченко, О. Я. (2000). Джерела мотивації навчальної діяльності учнів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія: зб. наук. праць*. Харків: Харківський ДПУ. С. 55–58.

Савченко, О. Я. (2011). Розвиток особистості школяра – стрижнева проблема творчості В. О. Сухомлинського. *Животворча сила педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського*. Донецьк: Витоки. С. 17–22.

Савченко, О. Я. (2011). Художні твори Василя Сухомлинського для дітей як джерело виховання цінностей. *Педагогічний дискурс*. Вип. 10. С. 441–444.

Савченко, О. Я. (2007). Методика читання в початкових класах. Посібник для вчителя. Київ: Освіта. С. 245–292.

Богущ, А. В. (1976). О. Сухомлинський про розвиток мови дітей. *Дошкільне виховання*. № 10. С. 7–11.

Богущ, А. (2018). Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: монографія. 2-е вид., доопрац. і допов. Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута». 392 с.

Сухомлинский, В. А. (1960). *Верьте в человека*. Москва: Молодая гвардия. С. 5.

Бех, І. (2018). Громадянськість особистості в смисло-ціннісній інтерпретації В. Сухомлинського. *Особистість на шляху до духовних цінностей*: монографія. Київ; Чернівці: Букрек. 294 с.

Бех, І. (2014). Основоположник науки про вищі духовні цінності (принцип міжособистісної спільності). *Освіта*. № 42. С. 3.

Бех, І. Д. (2012). Психологія духовності В. О. Сухомлинського: спроба методологічної рефлексії. Луганськ. С. 150.

REFERENCES

- Saraieva, O. V. (2007). Pedagogical system V. O. Sukhomlynsky in the scientific achievements of domestic scientists: avtoref. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Kyiv. 21 s. [in Ukrainian].
- Parkheta, L. P. (2009). Istoriohrafia vyvchennia spadshchyny V. O. Sukhomlynskyho [Historiography of studying the legacy of V. O. Sukhomlynsky]. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti. Seriiia «Pedahohichni nauky»*. Vyp. 6. S. 31–37. [in Ukrainian].
- Filonenko, O. V. (2018). Etapy vyvchennia pedahohichnoi spadshchyny V. O. Sukhomlynskyho [Stages of studying the pedagogical heritage of V. O. Sukhomlynsky]. *Naukovi zapysky. Seriiia «Pedahohichni nauky»*. Vyp. 171. S. 233–237. [in Ukrainian].
- V. O. Sukhomlynskyi v rozdumakh suchasnykh

ukrainskykh pedahohiv: monohrafiia [V.O. Sukhomlynsky in the thoughts of modern Ukrainian teachers]. (2012) / uporiad. O. V. Sukhomlynska, O. Ya. Savchenko. Luhansk: Vyd-vo DZ «LNU imeni Tarasa Shevchenka». S. 150–167. [in Ukrainian].

Vasyl Oleksandrovych Sukhomlynskyi: do 100-richchia vid dnia narodzhennia [Vasyl Oleksandrovych Sukhomlynsky: to the 100th anniversary of his birth]: biobibliografichni pokazhchyk. (2018) / uporiad. O. V. Sukhomlynska, L. D. Berezivska, L. I. Straihorodska ta in. Vinnytsia: Tvory. 395 s. [in Ukrainian].

Etyudy o V. A. Sukhomlynskom. Pedagogicheskie apokryfy [Pedagogical apocryphal]. (2008) / uporiadkuvannia, peredmova, pisliamova O. V. Sukhomlynskoï. Kharkiv: Akta. 430 s. [in Russian].

Savchenko, O. (2003). Rozvytok sukhomlynistyky za desiat rokiv (1993–2003 roky) [Development of sukhomlynistics for decade (1993–2003)]. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriia «Pedahohichni nauky»*. Vyp. 52. Ch. II. S. 18. [in Ukrainian].

Berezivska, L. (2012). Vnesok O. Ya. Savchenko v rozvytok istoryko-pedahohichnoi nauky Ukrainy [O. Y. Savchenko's contribution to the development of historical and pedagogical science of Ukraine]. *Naukovyi prostir akademika Oleksandry Savchenko*. S. 253–257. [in Ukrainian].

Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy: biohrafichni dovidnyk [National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine: biographical guide]. (2017). Kyiv: Vydavnychiy dim «Sam». 272 s. [in Ukrainian].

Savchenko, O. Ya. (2012). Navchalno-vykhovne seredovyshe suchasnoi shkoly: dialoh z V. O. Sukhomlynskyim [Educational environment of a modern school: dialogue with V.O.Sukhomlynsky]. *V. O. Sukhomlynskyi u rozdumakh suchasnykh ukrainskykh pedahohiv*. Luhansk. S. 127–136. [in Ukrainian].

Savchenko, O. Ya. (2012). Hrani dydaktychnoi systemy V. O. Sukhomlynskoï [Edges of V. O. Sukhomlynsky's didactic system]. *V. O. Sukhomlynskyi u rozdumakh suchasnykh ukrainskykh pedahohiv*. Luhansk. S. 111–116. [in Ukrainian].

Savchenko, O. Ya. (2000). Dzherela motyvatsii navchalnoi diialnosti uchniv u pedahohichnii spadshchyni V. O. Sukhomlynskoï [Sources of motivation of students' educational activity in the pedagogical heritage of V.O. Sukhomlynsky]. *Pedahohika i psykholohiia: zb. nauk. prats*. Kharkiv: Kharkivskyi DPU. S. 55–58. [in Ukrainian].

Savchenko, O. Ya. (2011). Rozvytok osobystosti shkoliara – stryzhneva problema tvorchosti V. O. Sukhomlynskoï [Development of the student's personality the core problem of V.O. Sukhomlynsky's work]. *Zhyvotvorcha syla pedahohichnoi spadshchyni V. O. Sukhomlynskoï*. Donetsk: Vytoky. S. 17–22. [in Ukrainian].

Savchenko, O. Ya. (2011). Khudozhni tvory Vasyliia Sukhomlynskoï dlia ditei yak dzherelo vykhovannia tsinnostei [Vasyl Sukhomlynsky's works for children as a source of education of values]. *Pedahohichni dyskurs*. Vyp. 10. S. 441–444. [in Ukrainian].

Savchenko, O. Ya. (2007). Metodyka chytannia v pochatkovykh klasakh. Posibnyk dlia vchytelia [Methods of reading in primary school. Teacher's guide]. Kyiv: Osvita. S. 245–292. [in Ukrainian].

Bohush, A. V. (1976). V. O. Sukhomlynskyi pro rozvytok movy ditei [V. O. Sukhomlynsky on the development of children's language]. *Doshkilne vykhovannia*. № 10. S. 7–11. [in Ukrainian].

Bohush, A. (2018). Pedahohichni vymiry Vasyliia Sukhomlynskoï v suchasnomu osvithnomu prostori [Pedagogical dimensions of Vasyl Sukhomlynsky in the modern educational space]: monohrafiia. 2-e vyd., dooprats. i dopov. Kamianets-Podilskyi: Drukarnia «Ruta». 392 s. [in Ukrainian].

Sukhomlynskiy, V. A. (1960). Verte v cheloveka [Believe in human]. Moskva: Molodaya gvardiya. S. 5. [in Russian].

Bekh, I. (2018). Hromadianskist osobystosti v smyslo-tsinnisnii interpretatsii V. Sukhomlynskoï [Citizenship of the personality in the semantic and value interpretation of V. O. Sukhomlynsky]. *Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnostei: monohrafiia*. Kyiv; Chernivtsi: Bukrek. 294 s. [in Ukrainian].

Bekh, I. (2014). Osnovopolozhnyk nauky pro vyshchi dukhovni tsinnosti (pryntsyf mizhosobystisnoi spilnomirnosti) [Founder of the science of higher spiritual values in the principle of interpersonal community]. *Osvita*. № 42. S. 3. [in Ukrainian].

Bekh, I. D. (2012). Psykholohiia dukhovnosti V. O. Sukhomlynskoï: sprobha metodolohichnoi refleksii [Psychology of spirituality of V. O. Sukhomlynsky: attempt at methodological reflection]. Luhansk. S. 150. [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 23.04.2021 р.